

CETINJSKE INKUNABULE U BUGARSKIM ARHIVIMA

Maria Polimirova

The author examined, described and gave the newest information about the incunabula from the Crnojević printing house (1493–1496) which are kept in Bulgaria. She established that in the Bulgarian archives there are thirteen copies from the first Slavic printing house in the Balkans, namely: 9 copies of Octoechos of the First Tone of 1494 and 4 copies of the Psalter of 1495. At the end of the 15th century when the South Slavic peoples fell under the foreign domination, the procurement of liturgical books appeared as a very important issue. Today, these books are kept in Bulgaria with respect and due attention.

Na Cetinju je 1493. godine otvorena prva slovenska štamparija na Balkanu, stvorena po naredbi i uz pomoć crnogorskog vladara Đurđa Crnojevića (1490–1496). U to vrijeme Zeta (Crna Gora) je posljednja, i još nezavisna od Osmanske imperije, balkanska država koja se bori za svoju samostalnost. Familija Crnojević održavala je snažne političke, privredne i kulturne veze sa Venecijom. Pretpostavlja se da je opremanje štamparije naručeno i dostavljeno od strane Italijanske republike a njen glavni štampar, monah Makarije od Crne Gore tamo i obučen. Kao podrška ovih pretpostavki postoje neki karakteristični elementi venecijanskih izdanja, pozajmljenih i korišćenih u

umjetničkom dizajnu i topografskom prikazu cetinjskih knjiga (font, kvadratni inicijali i dr). U velikim početnim natpisima odštampanih knjiga u cetinjskoj štampariji prikazan je i grb Crne Gore – dvoglavi orao sa postavljenim inicijalima vladara Đurđa Crnojevića.

Štamparija Đurđa Crnojevića na Cetinju postoji od 1493. do 1496. godine kada je Crna Gora osvojena od Osmanlija. Smatra se da je počela da funkcioniše prvo na Obodu (Rijeka Crnojevića), u vladarevoj rezidenciji koja se 1493. premješta na Cetinje. Zato se i druga štampana knjiga – *Oktoih prvoglasnik*, koja je završena 04. 01. 1494. često naziva *Obodsko-cetinjski oktoih*. Drugi dio *Oktoiha petoglasnika* danas može da se smatra bibliografskom rijetkošću zbog toga što su od njega fragmentarno sačuvana samo 3 primjerka. Najkompletniji od njih pronađen je u manastiru Dečani i danas se čuva u Narodnoj biblioteci u Beogradu¹. Prema srbijanskom istraživaču M. Laziću, *Oktoih petoglasnik* nije štampan neposredno nakon *Prvoglasnika* već se smatra za posljednju štampanu knjigu godine 1496. Prema njemu moguće vrijeme štampanja prve tetrade *Petoglasnika* je započeto 1494. godine, a iz nepoznatih razloga isto je prekinuto i slijedi objavljivanje *Psaltira* i zatim *Molitvenika* 1495. godine. Štampanje drugog dijela *Oktoiha* najvjerovatnije se dogodilo prije zatvaranja štamparije 1496. godine i zato je objavljen u malom tiražu i zato od njega danas nalazimo samo nekoliko primjeraka². Naredna knjiga je *Psaltir*

¹ През 2014 г. е издадено луксозно фототипно издание на Цетинския Октоих петогласник, придружено с научни студии от митрополит Амфилохий Радович и Миланка Убипарип: *Октоих Петогласник*, издање Ђурђа Црнојевића. Приредили М. Убипарип, Мирослав Лазих, М. Мартиновић, Цетиње – Београд – Дечани, 2014.

² М. Лазих, О времену штампања Цетињског Октоиха петогласника: *Прилог хронологији издања штампарије Црнојевића*, Библионет 2018, Нови Сад, 7–9. јуни, 115–133.

koja je završena 22. 09. 1495. godine i jedino u njoj je zapisano mjesto njenog štampanja – Cetinje. Nakon toga izdat je *Molitvoslov* 1495/96. godine. Pretpostavlja se da je postojalo još jedno cetinjsko izdanje koje nije stiglo do nas. Smatra se da je to bilo *Četvoroevangelje* koje se spominje u prilogu kasnijeg rukopisnog *Četvoroevangelja* iz 1548. godine, no u nauci ovo pitanje još finalno nije razjašnjeno³.

Prva štampana knjiga *Oktoih prvoglasnik* – osnovna knjiga u svakodnevnoj pravoslavnoj bogoslužbi, sadrži izmijenjene, modifikovane pjesme sedmičnog ciklusa. Naime, krajem XV vijeka kada su južnoslovenski narodi potpali pod tuđu religioznu dominaciju, snabdijevanje neophodnim knjigama za bogoslužbu pokazalo se kao najvažnije pitanje. To je i zapisano u predgovoru *Oktoiha* od 1494, *църквы праздни светых книг, грях ради наших разхищением и раздранием агаранских чед. Oktoih prvoglasnik*, najvjerojatnije je štampan u većem tiražu, jer je on danas najčešće cetinjsko izdanje od kojih je opisano 107 primjeraka i fragmenata, a 81 od njih danas slobodno mogu da se nađu u svim većim evropskim bibliotekama i u nekim pravoslavnim manastirima na Balkanu⁴. *Psaltir sa posledovanijem* se srijeće ređe i od njega je sačuvano 39 primjeraka od kojih su dio samo fragmenti. Podaci o broju i lokacijama svih sačuvanih cetinjskih izdanja objavljuje ruski bibliograf E.

³ През 1937 г. сръбският учен Джордже Радойич вижда приписка в ръкописно четвороевангелие от 1548 г., която указва, че извода е бил „от форми Църноевича от сложение Макария“. Такова печатно цетинско издание обаче досега не е открито. Е. Немировский, сравнявайки текста от послеслова на въпросния ръкопис и на Четвороевангелието, отпечтано от Макарий в Търговище през 1512 г., приема, че именно това влашко издание е първообраз на ръкописа: Е. Немировский, *Почеци итампарства у Црној гори (1492–1496)*, Цетиње, 1996, 15, 467–473.

⁴ *Između tradicije i inovacije*, 520 godina od prve ćirilske knjige štampane na srpskoslovenskom jeziku. Katalog izložbe, Beograd, 2014, 14, 17.

Nemirovskij⁵. On se poziva na bugarske bibliografe B. Rajkova⁶, P. Atanasova⁷ i L. Dragolova, koji opisuju Cetinjske inkunabule u bugarskim arhivima⁸. E. Nemirovskij navodi broj i lokacije cetinjskih izdanja u Bugarskoj koji je baziran na publikacijama pomenutih bugarskih autora i vjerovatno tada aktuelnu studiju arhimandrita Pavela Stefanova o prvim štampanim ćiriličnim knjigama na Balkanu⁹. Naime, P. Stefanov je iste te godine objavio još jedan primjerak *Oktoiha prvoglasnika* koji se nalazi u Mitropoliji u gradu Loveču. Tako da 1996. godine u Bugarskoj ima 9 cetinjskih *Oktoiha prvoglasnika* od 1494. i 3 *Psaltira* od 1495. godine. Oni se nalaze u Nacionalnoj biblioteci Sv. Ćirilo i Metodije (NBKM) u Sofiji – 4 *Oktoiha* i 1 *Psaltir*, u Crkveno istorijskom i arhivskom institutu u Sofiji (CIAI) – 3

⁵ Е. Немировский, „Сводный каталог изданий Джурджа Црноевича“, *Црнојевић штампарија и старо штампарство. Радови са научног скупа*. Цетниње 11–12. маја 1989. године, Подгорица, 1994, 23–31; Е. Немировский, *Почеци штампарства у Црној гори (1492–1496)*, Цетиње, 1996, 80–81, 86–87; Е. Немировский, „Начало книгопечатания у южных славян“. Част 1. *Источники и историография. Предпосылки*, Москва, 2005, 151–155.

⁶ Б. Райков, Опис на славянските старопечатни книги от XV и XVI в. в Народна Библиотека „Кирил и Методий“ в София, Известия на Народна библиотека „Кирил и Методий“ и на Софийския университет „Климент Охридски“, т. VII (XIII), София, 1967, 225–251.

⁷ П. Атанасов, *Славянските кирилски инкунабули в България*, Български език, 1964, кн. 2–3, 160–172.

⁸ П. Атанасов, Л. Драголова, „Славянские кирилловские инкунабулы и палеотипы в книгохранилищах Болгарии“, *В помощь составителям старопечатных изданий кирилловского и глаголического шрифта*. Методические указания, Выпуск 6, Москва, 1981.

⁹ П. Стефанов, „Първите печатни кирилски книги на Балканите и тяхното значение (по повод 500-годишнината им)“, *Медиевистични изследвания в памет на Пейо Йорданов Шумен*, 1996, 334–341.

Oktoiha i 1 *Psaltir*, u Naučnom arhivu Bugarske akademije nauka (BAN) – 1 *Oktoiha* i 1 *Psaltir*¹⁰ i još 1 *Oktoiha* u biblioteci Lovečke mitropolije.

U ovoj publikaciji postavili smo cilj da proučimo, na licu mjesta sve navedene primjerke i da pružimo najnovije informacije o njima. Utvrdili smo da u bugarskim arhivima postoji 13 cetinjskih izdanja i to: 9 *Oktoiha prvoglasnika* od 1494. godine i 4 *Psaltira* od 1495. godine (vidi tablicu). Predstavljamo vam ih ukratko, no detaljnije se zadržavamo samo na primjercima u kojima postoje rukom napisani prilozi i bilješke.

	NBKM Sofija	CIAI Sofija	NA BAN	DA Pernik	Lovčanska mitropolija	
OKTOIH PRVOGLASNIK 1494.	4	3	1		1	9
PSALTIR SA POSLEDJEDOVANJEM 1495.	1	1	1	1		4

NBKM – Nacionalna Biblioteka „Sv.sv. Kiril i Metodij“

CIAI – Crkovno-istorijski i arhivski institut sv. Sinoda BPC

NA BAN – Naučni arhiv Bugarske akademije nauka

DA – Pernik – Državni arhiv grada Pernika

Lovčanska Mitropolija – Biblioteka Mitropolije grada Loveča

¹⁰ Псалтирът от Научния архив на БАН не е обявен от българските изследователи, споменат е само в сводния каталог на Немировский от 2005 г. и 2009 г. (Е. Немировский, Начало книгопечатания..., 2005, 151–155; Е. Немировский, Славянские издания кирилловского (церковнославянского) шрифта 1491–2000, Инвентарь сохранившихся экземпляров и указатель литературы, Т. I, 1491–1550, 2009, 247.

Prvi primjerak *Oktoiha* u Nacionalnoj biblioteci (Rc 494.1) je bez predgovora i nedostaje dio kraja. Knjiga sadrži ukupno 327 strana od kojih prvih 59 i posljednje 3 su rukom napisane. Štampani tekst počinje naveče za Veliki četvrtak. Rukom napisani dio zamjena je za dio štampanoga teksta koji nedostaje i započinje četvrtim glasom za subotu večer. Rukom napisani tekst su napisala 2 pisca i liči na štampani original s obzirom da poštuje njegovu umjetničku formu i izgled, pazi se na crvene inicijale i naslove, pismo je poluoficijalno i imitira štampani font približno istih dimenzija slova i isto rastojanje među redovima. Prvi list počinje velikom šarenom aplikacijom sa biljnim ornamentima. List 38 je ostavljen prazan, no rukom napisani tekst produžuje na posljednjoj stranici. Na naslovnoj strani lista napisana je molitva i postoji i drugi zapis: *това писал Георгия Пилицар от село Белчин*. Na nekoliko stranica knjige umetnuto je još nekoliko nedatiranih zabilješki. U donjem polju prvih rukom napisanih stranica postoji kontinuirana zabilješka koja svjedoči da je knjiga bila kupljena sa novim povezujućim elementima od strane sinova Vuka, Mitra i Peša i ista je priložena za njihovo duhovno spašavanje u crkvi Sv. Petka u selu Belčin, Samokovo¹¹. Na prednjoj i zadnjoj korici ovoga *Oktoiha* su gusto ispisana imena za uspomenu.

¹¹ Църквата „Св. Петка“ в село Белчин, Самоковско, се датира от XVII в., но е построена върху основите на по стар храм от XIII-XIV в. В същата църква е намерен и Молитвеник, издаден от Божидар Вукович през 1540 г. От Белчин произхождат и значителен брой ръкописи, които днес се съхраняват в НБКМ, подбробно, вж.: П. Георгиева, „Наблюдения върху бележките в старопечатните книги от с. Белчин, Самоковско“, *Език и етнос. Годишник на Асоциация „Онгъл“*, т. 11, год. VIII, 2013, 384–393; Е. Коцева, Грамотност, книги и духовност в една гражданска общност (Белчин XIII-XX век), Културното наследство на Рилския манастир – състояние и перспективи на проучването, опазването и реставрирането му София 2011, 184–194.

Oktoih prvoglasnik, 1494.

Nacionalna biblioteka Bugarske „Sveti Ćirilo i Metodije“, Sofija
(Rc_494.1a_L1a)

Prema opisu B. Rajkova uvezivanje je bilo sa nekim elementima koji danas nedostaju. Knjiga je restaurirana i digitalizovana i može slobodno da se razgleda na veb sajtu Nacionalne biblioteke. Stare korice su sačuvane i uključene u novo tijelo knjige. Vjerovatno da su pri restauraciji, pri odvajanju uvezanoga dijela otkrivena, na zadnjoj strani, 2 rukom napisana lista koji su dodati na kraju (326. i 327. str) knjige. Na osnovu vrste pisma ove su stranice napisane ranije, vjerovatno u XV vijeku.

Drugi primjerak *Cetinjskoga Oktoiha prvoglasnika* u NBKM sa oznakom Rc (494).la, isto tako je bez predgovora ali sa sačuvanim prvim listom produžetka i sadrži 263 stranice i rukom napisanih listova. Bibliotečno je numerisano ukupno 270 stranica sa umetnute 2 rukom napisane stranice i to nakon 238 str. I nakon 242 str., rukom napisano 263 str. kao i 3 strane na kraju. Knjiga je restaurirana i izvršena kompletna restauracija sa čišćenjem novim povezom. Na poledini prvog rukom napisanog lista, na kraju je unešena bilješka etropolskog književnika jeromonaha Danila godine 1639. *Повезах аз Даниил ѱеромонах сию книгу Октоих пръвогласник настоянием Петка Никшова, зацо беше и прежде негова и на поп Богослова и на поп Никола и при игумена св. Троиского кир Захария....* Jedna kasnija bilješka iz 1704. godine svjedoči o ponovnom spajanju knjige, kao i o njenjoj upotrebi ne samo za bogoslužbu već i za obuku što je zabilježeno autogramima Hrista daskalčeta, Panča gramatika i Nikole. Na posljednjoj stranici nacrtane su ptice (269. str) i blagoslovena desnica (270. str). Rukom napisane bilješke otkrivaju istoriju ovog primjerka *Oktoiha*. Prvo se on nalazio i pripadao etropoljskom manastiru Sv. Trojca (Varovitec), a kasnije je pronađen u crkvi Sv. Georgi u Etropolju. Tamo je knjiga viđena početkom XX v. od strane bugarskog historičara Petra Mutaščieva koji po prvi put citira njene zabilješke¹², opisane kasnije i od B. Rajkova¹³ 1967. godine, kada se knjiga već nalazi u NB Sv.sv. Kiril i Metodij (NBKM) u Sofiji. U biblioteku su je donijeli nasljednici učitelja Panča Pavlova iz Etropolja. Važno je da ukažemo da je ovaj primjerak pogrešno objavio E. Nemirovskij¹⁴ u odnosu na lokaciju crkve sv. Georgi u Etropolju. Očigledno je da informa-

¹² П. Мутафчиев, „Из нашите старопланински манастири“, *Сборник БАН*, XXVII, София, 1931, 42.

¹³ Б. Райков, *Опис на славянските...*, 1967, 28–231.

¹⁴ Е. Немировский, *Славянские издания...*, 2009, 227–228.

cija objavljena 2010. godine o cetinjskim inkunabulama sačuvanim u bugarskim arhivima nije ažurirana uključujući i potpise u citiranim primjercima u NBKM.

Treći primjerak *Oktoiha* u NBKM (Rc. (494). 1b) isto tako je nepotpun i sadrži 219 bibliotečno numerisanih stranica. Nedostaje predgovor, prvih 17 stranica i kraj knjige. Na početku knjige postoje dvije nenumerisane stranice na kojima se vide rukom ispisana samo pojedina slova. Knjiga je restaurirana i u novom povezu preko kojeg je montiran gornji i donji dio originalnog poveza¹⁵.

Posljednji, četvrti primjerak cetinjskog *Oktoiha* u NBKM (Rc. (494). 1v) sastoji se od ukupno 229 bibliotečki numerisanih stranica. U njemu nakon 202 str. počinje druga bibliotečna numeracija, koja je unesena u donjem desnom uglu stranice. Poznato je da je ova knjiga dostavljena od strane grada Samokova.

Crkveno-istorijski i arhivski institut (CIAI) prema Sv. Sinodu BPC u Sofiji je drugi bugarski arhiv bogoslužbenih rukopisa i staroštampanih knjiga. Tamo se čuvaju tri nepotpuna primjerka *Oktoiha prvoglasnika* Đurđa Crnojevića. Njih je opisao P. Atanasov 1964. g. i oni odgovaraju njihovom današnjem stanju¹⁶. Prvi primjerak (No: 291) je u lošem stanju sa nedostatkom stranica na početku i kraju. Korica je stara, kožna, sa jedva vidljivim štampanim ornamentima preko drvenih poklopaca sa tragovima vezivnih elemenata. Sa unutrašnje strane korice su zalijepljenje hartijom od pergamenta na kojima je ćirilčni rukopis izbljeđelog teksta u dvije kolone, najvjerovatnije iz XIII v. Prema P. Atanasovu bibliotečna numeracija nije po

¹⁵ През 1967 г., когато Божида Райдков описва същия екземпляр пише, че подвързията му е скъсана и в лошо състояние: Б. Райдков, *Опис на славянските...*, 1967, 230.

¹⁶ П. Атанасов, *Славянските кирилски инкунабули в България...*, 1964, 160–172

redu već započinje sa 150. str. na kojoj je napisano, u donjem desnom uglu, hemijskim penkalom a nakon 292. str. se pogrešno prelazi na 493. str. U početku knjiga ima dvije rukom napisane stranice sa himnografskim tekstom. Rukom je napisana i 255. bibliotečno numerisana strana. Ona počinje bilješkom koju je ostavio pop Joan, koji je kupio knjigu za crkvu sv. Atanasij: *помени господи душе раба своего многогрешнаго попа Йоана откупи сию книгу за м б (43) аспри и кои четью и извадитъ из церкви светааго Атанаса... и проклет бид...* Zatim nastavlja tekst iz *Trebnika* – „Молитва над грозде выкушающий“. Na kraju knjige umetnuto je 13 rukom napisanih uskršnjih jevanđelja, uz korišćeni kinovar, početni tekst i dekorativne inicijale. Ovo je jedan posebno interesantan primjerak sa rukom napisanim dijelom i dosta bilježaka, koje su najranije mogle da se odnose na XVI v. kome istraživači nijesu posvetili posebnu pažnju. Ima mnogo, na različite načine, unesenih bilješki na straničnim poljima i na stranama koje su jednom istom rukom napisane molitvenim karakterom istoga popa Joana. Najkasnije bilješke su od 1898. g. i na nekoliko mjesta na različiti način ponavljaju sljedeći tekst: *Архиерейски наместник свещеник Спас Игуменов, окружие Битолско, околия Прилепска (29 ноември) 1898 г.* Prema svedočenjima iz toga vremena, u Prilepu je tada službovao sveštenik Spas Igumenov, koji je bio i predsjednik bugarske opštine¹⁷. Na osnovu ovih

¹⁷ Прилепският свещеник Спас Игуменов е избран през февруари 1885 г. за председател на българската община в Прилеп (Кирил патриарх Български, Българската екзархия в Одринско и Македония след Освободителната война 1877–1878. Т. I, кн.1, 581). Секретарят на Българската Екзархия в Цариград, Атанас Шопов споменава „благотворейния поп Спас от Прилеп“ и описва срещата си с него по време на своите пътувания през 1891 г. (Ат. Шопов, Из живота и положението на българите във вилаетите, София, 2013, 276). През същата година в цариградския вестник „Новини“ (Г. 1891, бр. 27) е публикувано „Явно опро-

zabilješki može se pretpostaviti da je *Oktoih* bio kupljen za crkvu Sv. Atanasij u pilepskoj varoši, koja je najstarija crkva (XIV v.) koja nosi to ime u regionu. Moguće je da je knjiga kasnije prenesena u crkvu Sv. Blagoveštenije, u Prilepu, koja je bila u nadležnosti sveštenika Spasa Igumenova. Poznato je da je ovaj *Oktoih* donešen u CIAI 1926. g. od strane studenta Bogoslovskog fakulteta, koji vjerovatno potiče iz makedonskog kraja.

Drugi cetinjski *Oktoih* u CIAI (No: 455) je bez korica sa nedostacima, sa stranicama pocjepanim na pola, dok su druge stranice doljepljivane djelimično i ispisane su rukom. Sve stranice su prilično oštećene tako što je format knjige umanjen do razmjera štampanog polja sa tekstom. Posljednja postojeća štampana strana je 266. na kojoj je početak pogovora. Slijede 3 bijele stranice, a na poslednjoj od njih je napisana bilješka čudne i zagonetne sadržine: *Сия рокописняк богоульник а не богопофалник щото лиши богу....* Tekst je raspoređen u 3 reda i napisan je lijepim i urednim rukopisom koji počinje velikim inicijalom i završava sa sebi svojstvenim grafičkim ukrasom. Što se krije iza ovoga teksta i zašto se neko ohrabrio da napiše takav tekst na kraju bogoslužbene knjige možemo samo da pretpostavimo. Na poledini istoga lista neko drugi je napisao: *Костадин дава за кожата парити Павун дава парите.* Moguće je da je ova zabilješka povezana sa ukoričenjem knjige, pa čak i da je napisana od samoga majstora koji je upisao imena dvojice, vjerovatno, nepismenih darodavaca.

вержение от священник Спас Игуменов“ в отговор на обвинения, че е съучастник и деец на униятска и сръбска пропаганда, той заявява: „съ гордостъ исповѣдвамъ българската си народностъ и признавамъ духовното вѣдомство на Святата Българска Екзархия въ Цариградъ“. В книгата си за миналото на Прилеп, Георги Трайчев също споменава свещеник Спас Игуменов като един от председателите на прилепската община до идването на Пелагонийския митрополит на Българската екзархия Григорий през 1897 г. (Г. Трайчев, Град Прилеп, София, 1925, 91).

Treći Oktoih CIAM (No: 514) ima 263 stranice prema štampanju ali je bez bibliotečne numeracije. Nedostaje predgovor, pogovor i određene stranice različitih dijelova knjige. Knjiga je sa solidno sačuvanom koricom i jednom kopčom. Umjesto forzeca na unutrašnjoj strani korica zaljepljene su stranice grčkog staroštampanog oktoiha sa štamptom u dvije boje i tekstom u dvije kolone. Ranija bilješka, najvjerojatnije iz XVI v. sastavljena od strane jeromonaha Makarija koji je ispovjedaio svoje grijehе i to zapisao u ovome *Oktoihu*¹⁸.

Drugi bugarski arhiv u Sofiji će se nalaze dva Cetinjska izdanja – *Osmoglasnik* i *Psaltir* je naučni arhiv bugarske akademije nauka. Na istraživačkoj signaturi N.III.439 u starom opisu arhiva zapisano je *Osmoglasnik*, venecijansko izdanje iz XVI v. Ovo je još ranije uvidio P. Atanasov koji pojašnjava da su prva 3 lista iz *Služabnika* Božidara Vukovića a zatim slijedi cetinjski *Oktoih prvoglasnik* sa 212 stranica i sačuvanom starom gornjom koricom¹⁹. Nažalost, nismo uspjeli da vidimo ovu knjigu na licu mjesta sa navedenom signaturom i ne možemo sa sigurnošću da potvrdimo ovu informaciju. Do ovoga momenta našega istraživanja (decembar 2018) u naučnom arhivu BAN u toku je re inventarizacija knjižnog fonda zbog čega ne možemo da damo ažurnu informaciju ili potvrdu. Ipak smo otkrili fragment od 3 štampane strane cetinjskoga *Oktoiha* ali ne tvrdimo da su one dio opisanog *Oktoiha* ili su dio nekog do sada nepoznatog primjerka. Ovo pitanje ostavljamo da bude istraženo u narednom periodu. U arhivi BAN razgledali smo *Psaltir sa posledovanijem* štampan na Cetinju 1495. godine u štampariji Đurđa Crnojevića i on će biti predmet našeg narednog istraživanja.

Izvjesho je da postoji još jedan primjerak prve cetinjske knjige *Oktoih prvoglasnik* koji smo locirali u biblioteci Mitropolije u

¹⁸ П. Атанасов, *Славянските кирилски инкунабули в България...*, 1964, 160–172.

¹⁹ Пак там, 170–171.

Loveču. Nažalost nijesmo uspjeli da ovu knjigu istražimo i vidimo je na licu mjesta. Prema riječima P. Stefanova, knjiga je pronađena (u njegovom prisustvu) 16. 05. 1976. g. u čekotinskom manastiru Sv. Arhangel Mihael u selu Kaluđerovu, Botev grad i predata je na čuvanje biblioteci Mitropolije Loveča. Ovom primjerku *Oktoiha* nedostaje 40 strana i na osnovu zabilješki potiče iz Etropolja²⁰. Prvu zabilješku ostavio je Agapij jeromonah iz Kotela 1800. godine, druga potvrđuje ime jeromonaha Eftimija a treća je sa imenom Stefan Stojović-Etropolac. Istraživač P. Georgiev pokušao je da identifikuje ova sveštena lica i nudi razne pretpostavke o njima, zaključujući da je knjiga korišćena u Etropolju. Ovaj *Oktoih* je prema opisu u NBKM (Rc. (494). 1a) različit u odnosu na onaj koji potiče iz Etropolja²¹ i ima zabilješke iz manastira Varovitec crkva Sv. Georgi.

Karakteristično je to što su dva cetinjska *Oktoiha* koji se čuvaju u Bugarskoj otkrivena ili su povezana sa ovim gradom koji se krajem XVI i u XVII v. razvija kao rudarsko, zanatsko i književno mjesto. U ovome periodu etropoljski manastir Sv. Trojca (Varovitec) postaje centar etropoljske književne kaligrafsko-umjetničke škole čiji su pisci postepeno stvarali svoje kaligrafsko pismo i ornamente prihvaćene i od drugih pisaca. Danas je sačuvano 76 etropoljskih rukopisa u bugarskim bibliotekama i u Zografskom manastiru. Ova razvijena književna djelatnost svakako podrazumijeva dobro poznavanje starijih rukom napisanih primjeraka, kao i prvih slovenskih štampanih knjiga kojima su očigledno raspolagala sveštena lica iz Etropolja.

Druga dva primjerka cetinjskih inkunabula vezani su za Samokov, koji je u to vrijeme rudarski i željezarski proizvodni

²⁰ П. Стефанов, *Първите печатни кирилски книги...*, 1996, 334–341; П. Георгиев, *Новооткрит славянски инкунабул*, Музеи и паметници на културата, 1977, кн. 4, 44–47.

²¹ П. Георгиев, *Новооткрит...*, 1977, 44–47.

centar sa stratezijskim značajem za Osmansku imperiju i poznato je bugarsko književno i prosvjetno mjesto. Iz regiona Samokova potiče značajan broj rukopisa koji datiraju od XIV do XIX v., kao i davne staroštampane knjige koje predstavljaju značajni dio vrijednih, rukom pisanih i štampanih kolekcija nacionalne biblioteke Sv. Kiril i Metodij. Samokov i Etropolje su planinska rudarska mjesta koja su značajno ekonomski razvijenija i pored toga što je značajni broj žitelja muslimanske vjeroispovjesti, oni postaju duhovno kulturni centri bugarskoga hrišćanstva u periodu osmanske imperije. Geografski se nalaze u blizini Sofije koja je najveći književni centar u zapadnom dijelu Bugarske u to vrijeme nazvanom „Sofijska Mala Sveta gora“, de su u mnogobrojnim manastirima i okolini prepisivana, prevođena i stvarana nova slovenska djela. Dopunićemo još i to da je Samokov u to vrijeme pripadao eparhiji Ipekske patrijaršije i nalazio se na jednom od osnovnih puteva koji vode od osmanskog glavnog grada preko Odrina i Plovdiva prema Makedoniji, Albaniji i Jadranskoj obali, a isto tako na hrišćanskom hodočasničkom putu ka Rilskom manastiru. Porijeklo danas sačuvanih rukopisa i staroštampanih knjiga u Bugarskoj označavaju osnovne centre distribucije knjiga u prethodnim vjekovima i nesumnjivo je da je zapadni dio Bugarske bio centar i pokretačka snaga slovenske književnosti u prvim vjekovima osmanske vladavine na Balkanu. Cetinjska izdanja bila su dobro poznata i korišćena su vjekovima u Bugarskim crkvama i manastirima. Ne samo *Oktoih prvoglasnik*, već i *Psaltir* iz 1495. godine od kojeg su sačuvana 4 primjerka u bugarskim bibliotekama i arhivima a 3 od njih potiču iz zapadne Bugarske – s. Belovo, (Pazardžik), Perniško i njemački manastir pokraj Sofije.

Psaltir iz 1495. godine u nacionalnoj biblioteci Rc. (495).¹ je nekompletan primjerak bez početka i kraja, sadrži 340 stranica tj. nedostaje 36 stranica i bibliotečki je numerisano ukupno 340 stranica. Prvih 17 stranica su rukom napisane. Na mjesto strana

koje nedostaju umetnute su stranice rukom napisanog teksta, sa sitnom vrstom pisma a na više mjesta je pokušano da liče na štampane inicijale. Sačuvane su strane sa Pashaliom (177) i aplikacija sa grbom Đurđa Crnojevića (188). Na praznim mjestima i na poljima sa strane uneseno je mnogo zabilješki a najranija je iz 1735. godine²². Zabilješka iz 1759. godine obilježava bolest i smrt koja je za kratko vrijeme nastupila kod dva brata, *Костадин дава за кожата парити Павун дава парите*. Druga zabilješka nas informiše o putu i kretanju knjige i spominje se selidba iz pazardžijskog regiona: *Да се знае тоя псалтир Георги зел тоя псалтир от Белово от Бюнетешо...*. Kasnije zabilješke iz 1829. godine odnose se na dolazak rusa u Odrin: *да се знае кугито доиде Русия у Едерне на лето 1829 месец август 8 дена....* U bilješkama se sreću još i imena Варбан мунах, Тричко Чиширков, Никола ножар, Христо Димитров Пазарджиклия. Kao jedna od najčitanijih i najupotrebljavanijih i kao kućno štivo *Psaltir* je i sveto mjesto za memoare njegovih vlasnika, čitalaca i knjigovezaca.

Psaltir koji se nalazi u crkveno-istorijskom i arhivskom institutu pod brojem 8 takođe je nekompletan, bez početka i kraja i ima 325 stranica. Nedostaje prvih 5 stranica prvoga dijela. Sačuvana je 8. stranica na kojoj se nalazi velika aplikacija grba Đurđa Crnojevića. Na straničnim poljima sa strane unesene su zabilješke. Knjiga dolazi iz germanskog manastira Sv. Ivan rilski s. German u blizini Sofije.

U naučnom arhivu BAN otkrivamo još jedan *Psaltir* iz cetinjske štamparije. Knjiga je sa drvenim koricama presvučena kožom, sa odštampanim dekorativnim ukrasom od bordura i sa centralnim ornamentom kao i sa tragovima od dvije kopče. Koža na prednoj korici je oštećena. Izvršeno je i obnavljanje

²² За приписките в този Псалтир, вж.: П. Атанасов, Славянските кирилски..., 1964, 164–165; Е. Немировский, *Почети штампарства...*, 1996, 385, 392.

knjižnoga tijela, vjerovatno u XIX v. Originalno štampane stranice isječene su u polju sa tekstom i zalijepljene su u okvir od druge hartije. Bibliotečki je numerisana 341 stranica sa crnim mastilom, a na kraju ima još 3 rukopisne stranice. Nedostaju i predgovor i pogovor. U gornjem dijelu strane rukom je napisana i oznaka odgovarajuće kategorije. Ovo je vjerovatno napisano nakon izvršene restauracije knjige. Umjesto stranica koje nedostaju umetnute su stranice napisane rukom. Može se zabilježiti da su dva autora rukopisa od kojih je jedan pažljiviji u pokušaju da što više liči na štampani font, slijedi inicijale, pazi na kinematografska mjesta, završava tekst istim klinastim pismom i na posljednoj, 341. stranici kompletno reprodukuje crvenu konturu inicijali Isusa Hrista – s početkom i krajem kao i u štampanom originalu (347 v). U suštini, pisac obnavlja tekst sa štampanih stranica koje nedostaju u knjizi tako što je skoro sigurno posjedovao još jedan primjerak knjige. Sačuvane su stranice sa velikim početnim aplikacijama – bez okvira (94. v) i sa grbom Đurđa Crnojevića (187. str) stranica sa pashalijom (178. str) na kojoj se spominje Đurđe Crnojević i štamparija na Cetinju. Na straničnom dijelu 283. str. crvenim mastilom je napisano ime Nikofor i mali crveni inicijal sa ljudskom glavom. Od 315. do 317. stranice (rukopisno) je unesena zabilješka od koje može da se pročita *...поклонети на Светаго Вликомученика Димитрия...буди ми помощник брата*. Ovdje dajemo detaljnije obrazloženje ovoga *Psaltira* s obzirom da smatramo da je ovo isti primjerak koji spominje P. Atanasov 1956. godine. Naime, on je tada knjigu vidio u NBKM đe je bila dostavljena za identifikaciju i eventualni otkup, no kao što i sam kaže, to se nije dogodilo i 1964. godine knjiga je završila na nepoznatoj lokaciji²³. Očigledno je da je ovaj *Psaltir* kasnije,

²³ П. Атанасов, Славянските кирилски..., 1964, 166. В друга своя поранна публикация от 1959 г. авторът описва подробно същия Псалтир с изрязани страници, които са подлепени в рамки от други празни листа. П.

nije jasno tačno kada, pronađen u NA BAN. (**zbirka X, a. e. 122**)

Cetinjski *Psaltir* iz 1495. godine čuva se još u državnom arhivu u Perniku (f.341, op.1, a.e.198) sadrži 330 bibliotečno numerisanih stranica. Ovaj *Psaltir* je novijeg datuma, kada je istaživanje u pitanju i nije prisutan u bilješkama bugarskih istraživača niti je spomenut u publikaciji Nemirovskoga. *Psaltir* je digitalizovan i može da bude razgledan na veb stranici DVV kao posebno cijenjen dokument²⁴. U njega su isto tako umetnute rukopisne stranice koje zamjenjuju one štampane koje nedostaju, a napisane su dekorativno i sa velikim početnim inicijalima (6. str). Neke stranice su lijepljene na kraju drugom hartijom na kojoj je dopunjavан samo dio teksta koji nedostaje. Ova praksa rukopisnog obnavljanja štampanog teksta koji nedostaje u staroštampanim bogoslužbenim knjigama je široko rasprostranjena i možemo je videti u nekoliko cetinjskih izdanja koja se čuvaju u bugarskim arhivima. Pocijepane ili oštećene stranice knjiga su uredno dopunjene i napisane kada je to bilo moguće. Očigledno da je to činjeno u slučajevima kada je svešteno lice koje je to trebalo da učini bilo vrlo sposobno i, naravno, kada je imalo pri ruci drugi primjerak istoga izdanja koje bi mu služilo

Атанасов, Първи славяно-български печатни книги, Известия на НБКМ, 1957–58 г. София, 1959, 232. Описанието съответства на Псалтира, който видяхме в НА на БАН.

²⁴ Псалтирът с последования, отпечатан през 1495 г. в Цетине, съхраняван в ДА–Перник (ф. 341, оп.1, а. е. 198) е дигитализиран и може да бъде разгледан на сайта на ДАА като особено ценен документ:

https://www.archives.government.bg/536-%D0%A3%D0%BD%D0%B8%D0%BA%D0%B0%D0%BB%D0%BD%D0%B8_%D0%B8_%D0%BE%D1%81%D0%BE%D0%B1%D0%B5%D0%BD%D0%BE_%D1%86%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D0%B8_%D0%B4%D0%BE%D0%BA%D1%83%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D1%82%D0%B8

kao jedan vid obrasca. U zapadnoj bugarskoj u XVI v. cirkulisala je značajna količina cetinjskih, vlaških i venecijanskih izdanja što može da se pretpostavi na osnovu sačuvanih primjeraka do danas koji u suštini potiču iz zapadnog dijela Bugarske.

Izgradnja trgovačke mreže za distribuciju prvih slovenskih, ćirilično štampanih knjiga na balkanskom polostrvu povezuje se sa imenom jednog drugog crnogorca – Božidara Vukovića koji je osnovao prvu i najveću slovensku štampariju u Veneciji. On sastavlja, štampa i distribuiše ovu vrlo traženu, neophodnu robu za vjeru i duh svih južnih Slovena. Utvrđenim osnovnim transportno-trgovačkim putem preko zapadnog dijela Balkana, preko magacina i kancelarija u Dubrovniku, Kotoru, Beogradu, Vidinu, Sofiji i Skoplju i uz pomoć Pečke patrijaršije štampane knjige u XVI v. u Veneciji, Vlaškoj i nekim srpskim manastirima kasnije su dostavljene do crkava i manastira u unutrašnjosti poluostrva. Danas ih čuvamo i sa poštovanjem listamo ove staroštampane knjige koje su preživjele vjekove i stigle do nas noseći tragove svoje istorije.

Sa bugarskog preveo: **Goran Đoševski**